

LŐRINC PÉTER: BÁNÁT MAGYAR NYELVŰ TÁRSADALOMTUDOMÁNYA A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN 1880—1918

A tartományi Tudományügyi Közösség és Zrenjanin város támogatásával a Hungarológiai Intézet adta ki Lőrinc Péternek ezt az újabb könyvét, amely a szerző Előszaván és Zárószaván kívül nyolc tanulmányt tartalmaz. Előbb tárgyalja a bánáti társadalomtudomány társadalmi forrásait, aztán a lapokat és társulatokat veszi sorra, majd a bánáti szociográfiai viszonyokat, külön tanulmányban foglalkozik a vizsgálati módszerekkel, a nemzet, faj, vallás kérdéseivel, az agrárpolitikával, a nő helyzetével, utolsó tanulmányának pedig az Alkotómunka és társadalom címet adta.

A Vizsgálati módszerek című tanulmányát ezzel a vallomással kezdi: „Úgy készülődtem e könyv írásához, úgy fogtam hozzá a bánáti társadalomtudomány művelőinek tanulmányozásához, ez írók könyveinek, cikkeinek, előadásainak böngészéséhez, kutatásához, hogy a szerzők polgári meghatározottságát sőt származását... tekintve s az akkori szellemtörténeti irányzatoknak ez írókra tett hatását is számba véve (...), bizonyára primitív idealizmusra fogok bukkanni, esetleg még pozitivistikus faktográfiára, azzal a törekvéssel párosulva, hogy távoldartsák magukat minden állásfoglalástól, részvételtől, belekapcsolódástól, hacsaknem a magyar állameszme és fennálló osztályuralom, az úri Magyarország oldalán nyilatkozva meg.”

A szerző aztán nem mondja, hogy csalódott, azaz tévedett amikor így gondolkozott, de felsorolja mindazt, amiről megfélekedett, amikor eleve úgy ítélte meg a tanulmányozandó kort.

Azért idéztem már előljáróban ezt a néhány sort, mert valahogy így voltam én is ezzel a könyvvel. Ha eleve nem is vontam kétségbe kiadásának indokoltságát, nehezen tudtam elképzelni, hogy a századforduló bánáti magyar társadalomtudományában én valami érdekeset, érdemlegeset találhatok. Miután beleolvastam, be kellett látnom, hogy én is sok mindenről megfélekedtem. Lőrinc Péter könyve nemcsak a történész és nem csak a társadalomtudós számára sok szempontból érdekes olvasmány, mindenképpen sok érdemes és értékes anyagot tartalmaz, gazdagítja ismereteinket. Olyan dolgok történtek Bánátban a jelzett időszakban, olyan eseményeket, törekvéseket, folyamatokat ír le, amelyekről tudnunk kell, hogy megérthessük az események későbbi folyását, történelmünk s végeredményben sorsunk későbbi alakulását.

Lőrinc Péter roppant kutatómunkát fektetett ebbe a könyvbe, bámulatos ismeretanyaggal rendelkezik, korát meghazudtoló fiatalos kutató kedvvel tanulmányozta a korabeli okmányokat, s szűrte le belőlük azt, amire elképzeléseihez szüksége volt. Meg kell mondani, nem csak az tarthat igényt az olvasó érdeklődésére, amit könyvének

szorosán vett tárgyáról, a társadalomtudományokról, azok művelőiről mond, nem kevésbé fontos, s a felfedezés újdonságával hat az a rész is, amelyik a társadalomtudomány társadalmi forrásait tárgyalja.

A szerző, mint könyve előszavában mondja, „vagy egy-két évtizede” tartja „megfigyelés alatt” a bánáti magyar, szerb, német, román, szlovák polgári társadalmat. Valamikor a proletárok mozgalmát kezdte tanulmányozni, s már akkor felfigyelt a társadalomtudomány sajátosságaira, illetve azokra az itteni tényezőkre, társadalmi és gazdasági körülményekre, amelyek fejlődését döntően befolyásolták. Valóban: miért jött létre a századfordulón Bánát talaján igen jelentős társadalomtudomány? – kérdezi az olvasó is, akár a könyv címe kapcsán. A szerző már az előszóban utal az okokra, amiket aztán később részletesebben kifejti: „Akkoriban – s már a vajdasági aratósztrájkok kutatása-írása közben – vettem észre a becskerek-i-zrenjanini levéltárban s egyebütt azokat a levéltári okmányokat, sajtó-tudósításokat, amelyek a polgárság tanácskozássairól, terveiről, javaslatairól, ellenintézkedéseiről szóltak és amelyek itt-ott már a levéltári anyagban is – bizonyos elmélkedéssel, elmélettel igyekeztek alátámasztani érveléseiket, intézkedéseiket, amelyek már akkor sem tartották elégségesnek a csendőri fehér kesztyűt, kakastollat és előreálló puskatust a munkásság elleni harcban, de bizonyos engedelményes politikával is megpróbálkoztak, amelyek segítségével – birtokosi, tulajdonosi mentalitást nyújtva a proletárnak – azt leszerelhetik, sőt meg is nyerhetik – még mielőtt forradalmat robbantana ki a tőke és birtokurai ellen.”

Tanulmányozta hát az okmányokat: parlamenti, megyei, gazdasági egyleti s más jegyzőkönyveket olvasgatva jött rá, hogy a „bánáti urak-birtokosok és tőkésék és a birtokosok-tőkésék intellektuálisai – sokkal nagyobb számban és sokkal aktívabban vesznek részt e tanácskozásokon, mint a bácskai vagy akár a többi magyar megye hasonlószerű urai is.”

Vajon mi okozta a torontáli uraknak ezt a fokozott érdeklődését a különféle tanácskozások iránt? – teszi fel a kérdést Lőrinc Péter, s nem kisebb türelmetlenséggel várja a választ az olvasó, mint amilyen szenvedéllyel kereste maga a szerző.

Az okokat persze, a bánáti gazdasági és társadalmi viszonyokban, mindenekelőtt ezekben kell keresnünk, noha a kérdésnek több vetülete figyelhető meg. Lőrinc Péter arra is felhívja például a figyelmet, hogy amíg a „század eleji szabadkai, temesvári, aradi, szegedi magyar nyelvű sajtóban” államelméleti, társadalomtudományi írásokra alig lehet találni, a Torontál, a becskerek-i magyar sajtóközlöny számos ilyet közöl. Ez a megállapítás újabb miértet szül, ugyanígy az alábbi is: az 1900-as Darányi-féle telepítési tanácskozáson „aránytalanul nagy számban vettek részt – úgyis mint felszólalók, úgyis mint az írásbeli javaslatok benyújtói – Bánát reprezentánsai, míg pl. Bácskából egyáltalán senki sem volt ott jelen.”

A szerző ugyan nem foglalkozik részletesen Torontál társadalmi életének ismertetésével, ezt feldolgozták már előbb, utal azonban néhány fontos adatra: Torontálban már 1848 előtt 80 000 olyan szerződéses vagy cenzualista család művelte a földet, amely aztán egészen 1918-ig elkeseredett harcot folytat a földért, a megélhetésért, de Bánát egyes részein egymástól eltérően alakult a helyzet, s az uralkodó osztálytól is más-más harci módszert követelt, már azért is, mert a szegényparasztság is mind szervezettebben lép fel a jogaiért folytatott harcban.

Az előbb feltett, a bánáti sajátosságra vonatkozó kérdésre Lőrinc Péter a következőképpen fogalmazza meg a választ: „Ez persze, újra gondolkodásra, a helyzettel való új ismerkedésre, új clemzésekre, az új harci eszközök megkeresésére ösztökéli a polgárságot és az egyre inkább vele haladó, már tőkésített földbirtok képviselőit is. Ha a szegényparaszt a városi proletár felé közeledik – a polgár és birtokos azon van – miközben az egymás közti helyzetet is tisztázni igyekszik –, hogy visszatérítse őt

a polgári útra, a vele való további együttthaladás útjára, ha kell: a terror eszközeivel, ha lehet – szépszerével, engedmények útján, tényérnyi földdarabbal, házhelyjuttatással, „tulajdonossá” téve a proletárt, beleoltva egyúttal kulturális téren is a tulajdonosi mentalitást. Úgy érzem: ezen a ponton kezdődik a polgári társadalomtudomány fejlődése mert a helyzetelemzésnek és tájékozódásnak kényszere a tudomány hatékonyabb eszközeinek igénybevételére készíti.”

A szervezkedő lázongó, sztrájkoló munkásság és földnélküli parasztság ellen tehát tenni kellett valamit, intézkedésekre volt szükség, s ezt próbálták aztán elméletileg és tudományosan is megalapozni. „Vizeki Tallián Bélának, a torontáli alispánnak évi jelentései már a 80-as években szinte hatalmas tanulmányzámba mennek.” De más okmányokra is hivatkozik a szerző, így az eleméri véres incidens után a becskerekai birtokosok gyűlése memorandummal fordul a kormányhoz. Az agrárszocialisztikus és kommunisztikus törekvések ráíjesztettek az urakra, s többek között adóreformot javasolnak a kormánynak, nem lehet ugyanis, így vélik, megelégedni a forrongások elfojtásával: telepítésekre van szükség, örökbérletekre, járadék-birtokok létesítésére...

Az urak egyetértenek ugyan abban, hogy tenni kell valamit a szervezkedő, az egyre veszélyesebben erősödő munkásság leszerelésére, abban a kérdésben azonban, hogy mit és hogyan kellene foganatosítani, igencsak eltérnek egymástól a vélemények. Megdöbbentő a magyar uralkodó osztálynak az a minősíthetetlen viszonyulása, ami főleg abban jutott kifejezésre, hogy a javasolt intézkedéseket is csak végszükségletben, csak saját helyzete megmentése érdekében kívánta foganatosítani; nem az embertelen viszonyok között nyomorgó szegénység helyzetén kívánt segíteni, illetve nem valamilyen humánus célok érdekében helyezte kilátásba az intézkedéseket, legtöbbször mintha nem is venné emberszámba a telepéseket, a szegényeket, hanem egyszerűen mint nélkülözhetetlen termelőeszközökről beszél róluk. Vannak ugyan, akik elítélik az üzletezni kívánó magántelepítéseket, de hangosak azok is, akik attól félnek, hogy ha mindenki földet kap, a nagybirtok számára nem marad napszámos, mások „a nemzetiséglakta vidéken a magyarságnak (telepítés útján) egy-egy védvárat” akarnának létesíteni, persze a földet csak a kincstári birtokokból lehetne osztani, a földbirtokosok megkárosítása szóba se jöhet. Az elősködő dzsentriréteg tehát, látva a veszélyt, hajlamosnak mutatkozott tudományosan megalapozott intézkedésekre is, de csak saját érdekeit tartotta szem előtt (illetve, még annak meglátására sem volt képes), áldozathozatalra azonban semmilyen hajlandóságot nem mutatott. Ezért folyamodott segítségért a tudományhoz. „A század eleji Torontálban oly válságosan akuttá értek már az itt jelzett problémák – írja Lőrinc Péter –, hogy egy ismeretlen hatósági „közeg” is egész társadalomtudományi tanulmánnyal válaszol a kormány és az alispán kérdésére: Mi érdekli, mi égeti a népet, mit lehet, mit lehetne neki nyújtani, hogy segítségével meghosszabbíthassa uralmát a koalíciós kormány...”

Milyen társadalomtudomány fejlődhetett ki ezen a bánáti talajon, a dzsentri-önzés mintapéldányainak uralkodása idején? Mennyire megbízható ma ez a tudomány, használhatók-e egyáltalán eredményei?

A szerző eziránt nem hagy kétséget, noha a könyv utószavában még maga is sok kérdőjelet tesz, ebben a kérdésben határozott a válasza: „Ez a kettősség, ez az osztályszerkezet, valamint a tarka nemzetiségi összetétel lépten-nyomon megnyilvánult. Ezzel Torontál vezető rétegei maguk is tisztában voltak, sőt tudatosan vállalták mint szerepüket: a nemzetiségi és osztály-együtműködés és béke szervezését, a magyar uralkodó osztály javára. Így a torontálbánáti kultúra fő jellegzetességévé annak polgári és magyar mivolta vált egy erősen proletár, nem magyar területen. Ez a jellegzetesség határozta meg a bánáti társadalomtudományt – amely mégis, ennek ellenére is, komoly tudományt nyújt és ma is komoly forrásként használható a korszak történetének kutatásához. És

ez – a szociológusok és politikusok egyéni becsületességére mutat és arra a kedvező körülményre, hogy jórészt a tudományos igazságot mindenekelőtt és – fölött tisztelte és becsülte.”

Túlságosan sokat foglalkoztam a könyv bevezető tanulmányával, de úgy érzem, a kérdések, amiket tárgyal, még alaposabb ismertetést is megérdemelnének. A kötet II. fejezete a Lapok és társulatok című tanulmánnyal kezdődik. Itt állapítja meg a szerző: „Tudatosan, a leszerelő politika érdekében foglalkoztak itt a politikusok és tudósok a politikai tudományokkal, államelmélettel... sőt a társadalomtudományokkal, szociológiával is, ami azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a Torontál és a torontáli publicisták vagy tudományos írók között ne akadt volna számos olyan egyén is, aki meggyőződésből lépett a haladás útjára, ha azután furcsa-felemás módon: objektíve mégis a leszerelő politikát és céljait szolgálta, habár szubjektíve a haladást igyekezett meggyorsítani.” Noha a lábjegyzetben megjegyzi, hogy mindez még további bizonyítást igényel.

Az írók közül legtöbbit az „európai híru tudós, dr. Czirbusz Géza”-val foglalkozik, akinek ugyan ellentmondásos a munkássága. „Olyan cikkeiben, amelyekben nem menekülhet a szabadabb teret nyújtó múltba, visszasüpped mégis a tudománytalanságba, a reakciós háborús politikába.” Czirbusz mellett persze számos más név és elmélet ismertetését is megtaláljuk ebben a részben. Említsünk csak néhányat: „A Fényes Samuk, a Galilei kör és Szabadgondolat emberei útján, 1914-ben volt a leghaladóbb és legtudományosabb színvonalon. Akkor jött a háború és antikultúrájával rányomta bélyegét a lapra is.” Ekkor jelentkezik itt Cholnoky Jenő. Rónay Jenő szerint 1915-ben az osztályharc helyét a háborús összefogás foglalta el, Jankó Ágoston a fajnemesítést és szaporítást propagálja. „A Jankók és Rónayak belső lelki harc és skrupulus nélkül élnek vissza a tudománnyal – Czirbusz Gézát azonban visszarántja a benne élő tudós és humanista a veszélyes embertelenség útjáról.”

A Torontál mellett megvilágítja a társadalomtudományok fejlődését az egyesületi évkönyvek és közlemények anyaga. Különösen a Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület három évkönyvével foglalkozik. Ezek bemutatása után következik egy megállapítás, ami azt hiszem, megszívleendő, s ami egyúttal utal ennek a könyvnek, a hasonló kutatásoknak az értékére is: „De elismerem azt, azt is, hogy azok a sikertelen törekvések – mégis megteremtettek valamit. Alkotóerejükkel egy új tudományos mozgalmat teremtettek és indítottak el útjára, egy új és színvonalas tudományos irodalmat teremtettek meg, amely 1918 után, jó időre, tovatűnt és elhanyagolt, hogy jóval később – úgy induljunk el újonnan ezen az úton, hogy ne is tudjunk arról, hogy bizonyos hagyományhoz is kapcsolódhatnánk, kapcsolódhattunk volna – mert egyáltalán mit sem tudtunk arról, mert tudomásunk sem volt még akkor – elődeinkről. Igaz, hogy akkor eldobva magunktól minden polgári vagy patriarhális, feudális kultúrörökséget mint gyűlölt ellenségünk kultúráját – jaj, talán el is pusztítottuk volna azt a szent máglyán, szándékosan és tudatosan is mindent előlről igyekezve megteremteni, nehogy tiszta, örömos, igényes proletár-kultúránkat az ősök osztálykultúrájával beszennyezzük, in-ciáljuk.”

A könyv harmadik fejezete a bánáti szociográfiai viszonyokat tárgyalja a századforduló idején a kor íróinak tükrében. Itt érdekesek Bodor Antalnak a lakosság szaporodását kísérő írásai, a telepítésekről Jankó Ágoston értekezése, a nemzetiségi problémákkal Szentiványi Ferenc foglalkozik, Jeszenszky Ignácnak elsősorban a birtokszerkezetre vonatkozó adatait tartja érdekesnek a szerző. Csak néhány nevet említettünk, noha a kötetnek ez a fejezete rendkívül érdekes adatokat, megállapításokat tartalmaz az akkori Bánát társadalmi s gazdasági kérdéseiről. Aki az ezzel kapcsolatos kérdéseket akarja tanulmányozni, ez a rész nagy hasznára válhat.

A Vizsgálati módszerekből vett idézettel kezdtem ezt az ismertetőt, itt érdemes lenne a módszertani vizsgálódások eredményeit részletesebben ismertetni, mert ezek nem egy értékes tanulással szolgálnak. A perjamosi (olvashatatlan aláírású) jelentésből például azt a következtetést szűri le, hogy a „marxista, történelmi materialista módszer helyesen alkalmazta politikai jelentésében – ha az úri osztály érdekeit tartotta is szembe előtt.” Vagyis: „Tudja és elismeri azt is, hogy a politikánál erősebb az anyagi-gazdasági osztályérdek, hogy a politikát éppen ez az osztályhelyzet – és harc határozza meg és irányítja, de hiszi, hogy a politikai tevékenység visszahat a gazdasági érdekekre, életre, hogy az anyagi alap és a felépítmény kölcsönösen hatnak egymásra, ha az elsőbb-ség azután a gazdasági érdeket illeti is meg...”

A szerző ebben a fejezetben is részletesen foglalkozik Czirbusz munkásságával, méltatva erőnyeit, de megvilágítva tévedéseit, hibás nézeteit is. Úgyszintén érdekesen világítja meg Farkas Geiza munkásságát, rámutat arra, hogy vizsgálódásaival sokszor a felszínen marad, nem mélyed el a jelenségek okozati tanulmányozásában, végül pedig leszögezi: „Így Farkas minden ellentmondásossága és illuzionizmusa, utópizmusa ellenére is – szintén azon írók közé tartozik, akik polgári alapon állva is, felismerik a gazdasági-társadalmi alap primér hatását a felépítményre, valamint a társadalom osztály-szerkezetét is, ha azután természetesen mégis a megreformált, erősebben polgárisított polgári társadalomnál köt is ki, lemetszve róla a feudalizmus minden maradványát...”

A könyv következő hatvan oldala még négy tanulmányt tartalmaz, ezek közül három konkrét társadalmi kérdések elemzésével foglalkozik – Nemzet, faj, vallás, Agrárpolitika-szociális politika, A nő helyzete –, többnyire a már említett szerző véleményét, álláspontját vizsgálja, értékeli marxista kutatási módszerekkel. Ismerteti az egyes íróknak, politikusoknak azokat a beszédeit, cikkeit is, amelyekben a reformintézkedéseket már szociális szempontokból tartják fontosnak. Így Babics József (Csekonics gróf gazdasági és politikai intézője), Jeszenszky Ignác beismeri az áldozatok hozatalának kényszerűségét. Vihar fenyeget, nincs várakozás, gondolkodási időnk. Földhöz kell juttatni a népet.

A nemzetiségi kérdés tárgyalásánál főleg Szentkláray, Poznán Jolán és Moldován Gergely nemzeti koncepcióját taglalja. Mint az előző esetekben, itt is fejlődésükben szemléli az írókat, számba véve, hogyan kapcsolódnak az akkori társadalmi, politikai viszonyokhoz, illetve mennyire függenek azoktól.

Többször, mint Czirbusznál is, megállapítja, hogy néha materialista módszerével az osztályharcos elméletnek készíti elő bázisát, de rámutat arra is, mint Jeszenszky esetében például, hogy „pompás helyzetképet fest, úgy világít be a társadalmi viszonyokba, mint senki más, de az osztályharc leszerelése, az osztálybéke megteremtése céljából – ő sem tud felemás intézkedéseknél többet ajánlani...”

Lőrinc Péter tehát feltárja, micsoda roppant gazdag anyagot rejtenek a kutató számára a levéltári okmányok és kiadványok, utal az egyes szerzők munkásságára, érdemeire, de kritikailag vizsgálja azt, rámutatva az anyag felhasználhatóságának határait is, figyelmeztetve, hogy az akkori politikai viszonyok, s az egyes szerzők osztályhelyzete végeredményben mindig korlátokat állított tudományos munkásságuk fejlődése elé. Jellemző, amit végül a sokat tárgyalt Czirbusz Gézaról mond: Czirbusz Géza tudatosan veti fel a pártosság, a tudományos pártosság kérdését, hogy elvesse azt s negatív választ adjon az így feltett kérdésre – önmagát is igazolva, s felmentve a pártosság vádjá alól... Önmagáról például ezeket mondja: „Mint a tudomány legszerényebb művelője, nem tartozom semmiféle párthoz, felekezethez, nemzetiséghez, egyedül az igazságot keresem... és feldolgozom azokat a magam belátása szerint... a pártos tudós: a legnagyobb tudománytalanság”. Mégis azonnal így folytatja e fejtegetést a tudomány céljáról értekezve: „... helyrehozhassuk mulasztásainkat, fogyatkozásainkat, s helyes

irányba tereljük Magyarország egyetemes fejlődését a XX. században...” Végző fokon és végeredményben tehát – állapítja meg Lőrinc Péter – Czírbusz is a társadalmi (de nem egyúttal – párt) angazsáltság híve. Hozzáfűzhetjük, ez nem is lehet másként, már a tudomány pártatlansága kérdésének felvetése mögött is rendszerint az angazsáltság szándéka rejlik.

Ellentmondásos korban éltek és dolgoztak a századforduló bánáti társadalomtudósai, munkásságuk sem lehet mentes az ellentmondásoktól, de így is gazdag eredményekkel dicsekedhetnek, s mint zárószavában a szerző írja – minőségben sem maradtak le a kor társadalomtudománya mögött. Ezért is volt érdemes tanulmányozni őket, a könyv kiadása meg azt is bizonyítja, hogy még több ilyenre lenne szükség.